

A „sajtár-deák”

MEZEY LÁSZLÓ

Fortuna. Szerencsenec avagy szerencsetlenségnec kereke címet viseli az a XVI. sz. végén megjelent sorsvető könyv, melyben a most röviden megbeszélendő téma is felvetődik. A Szabó-féle *Régi magyar könyvtár* I. kötetében 350. sz. alatt találjuk meg leírását.¹ Kiadástörténeti problémáit Borsa Gedeon újabban pontosabban tisztázta, s a megjelenés helyét is megjelölte Bártfában.² Az RMK már sajtó alatt levő utódjában, a *Res Litteraria Hungariae Vetus*, azaz: Régi Magyar Nyomtatványok I. kötetében 747. sz. alatt hamarosan olvashatjuk majd a *Fortuna*-könyvre vonatkozó ez idő szerinti tudnivalókat.³

E könyvnek a Széchényi Könyvtárban őrzött teljesebb (361/b) példánya⁴ 0 ívének első oldalán, a nyolcadik Sybilla szájába adott harmincadik versben olvassuk a következőket: „Io A/z/zonyom am legy bizonyos ebben [. . .] Im te-néked szép kis fiad léssen / *Kamsat* vary neki mert *saytardeak* leszen.” A „szibillai” verset azután viszontláthatjuk a *Nyelvtörténeti Szótár* megfelelő szavánál⁵ — illendő rövidítéssel citálván, (mint magam is tettem) —. Itt már a sajtárdeák értelmezéséhez került felhasználásra a *Fortuna*-beli vers; s az értelmezés, melyet idézetünk hivatott lenne alátámasztani, a következő: homo rudis, illiteratus, idiot. Ha azonban a sajtárdeák rudis, illiteratus, idiota, e szavak középkori jelentésével ismerős csak arra gondolhat, hogy e szó faragatlan, deáktalan (latinul nem tudó), iskolázatlan (ez az idióta) embert jelöl; tehát valakit, aki éppen nem deák, sőt a deáksághoz mi köze sincs.

Szótárunk azonban a sajtárdeák egyéb előfordulásairól tudósítva, maga gyengíti e felfogást. Vásárhelyi Gergely *Canisius Péter Catechismusa* (1617)⁶ ugyanis, a különösebb tanultságot nem feltételező olvasni vagy tenni valókkal kapcsolatosan említi e fajta deákat: „Kit akar mely saytar deak olvashat (572)”; „Mely tisztre minden saitar deaknak szabad uta vagon (627)”. De még Pázmány Péter is csak iskolás sorban levő diákként emlegeti a sajtárdeákat így szólván: „. . . Czac tanitvány avagy saytar deak vagy.” Ennyiből

¹ Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár* I, Budapest 1879, 350. sz.

² Borsa Gedeon: Hol és mikor nyomták az eddig ismert két legrégebb magyar sorsvető könyvet? *Magyar Könyvszemle* 80 (1964) 348–354; A „Fortuna” sorsvetőkönyv eredete és utóélete. *Magyar Könyvszemle* 82 (1966) 75–81.

³ A megjelenés előtt álló munka korrektúrájába való betekintést Borsa Gedeon tette lehetővé.

⁴ OSzK—RMK I 361/b. A könyvtár két csonka példány birtokában van. Közülük a b) példány a teljesebb, helyesebben jobban kiegészített más ismert példányok segítségével. Idézetünket tartalmazó oldal azonban e példányban teljes szöveggel olvasható.

⁵ *Nyelvtörténeti Szótár* I. 487.

⁶ *Vásárhelyi Gergely*: Kereztieni Tvdomanynak Reovid Summaia. *Canisius Petertol* iratátot. Bécs 1617. RMK I 472.

látható, hogy deákunk ugyan a deákságha számít, de csak úgy, hogy éppen nem rudis, illiteratus, avagy idióta; azaz magyarul: nem deáktalan és iskolába jár. A *Nyelvtörténeti Szótár* értelmezését aligha fogadhatjuk el.

De hát miért sajtárdeák? Az összetételben kirajzolódó szókép szerint deákunk köze a deáksághoz valahogy a sajtárral érzékeltethető. „Menthwl hytwanb sytarwnk es el wetet roz deakwnk . . .” erősíti meg a nézetet a verses *Katalin-legenda*.⁷ A rossz deáknak hitvány a sajtárja, a jó deáké nem hitvány, de az bizonyos, hogy mindkét esetben a deákságot a sajtár jellemezheti. Hogyan kerülhet össze azonban a deákság és a sajtár, mely edénybe tudvalevőleg a fejő asszony a tejet feji? Közel járnánk a megoldáshoz, ha feltételeznénk, hogy egy népies kép vonult be deákságunk sajátos szókészletébe?

Nem ugyan a sajtár, de tartalma, a tej az európai irodalomra igen régóta használt metafora-készletének egy jelentős tartozéka. Mint E. R. Curtius erről beszámolt, pogány és keresztény számára a tej a szellemi táplálék átvitt értelmű megjelölésére szolgált.⁸ ὡς μηλοῖς ἐν Χριστῷ. γάλα ῥυμας ἐπότισα οὐ βρωμα . . . Mint kisdedeknek a' Krisztusban, tejet adtam innotok nem vastag eledelt . . . olvassuk magyarul a *Fortuna*, Pázmány és Vásárhelyi kortársánál, Káldi Györgynél.⁹ ὡς ἀριγέννητα βρέφη τὸ λογικὸν ἄδολον γάλα ἐπιποθήσατε . . . Mint a mostszületett gyermekek, álnokság nélkül, értelmes tejet kívánnyatok, hogy az-által nevedegyetek az üdvösségre . . .¹⁰ Az apostoli levelek e helyeiből — melyeket Alain de Lille majd 1200 körül deáki antikizálással nevez elegans-oknak¹¹ — indult el a tejmetafora a keresztény latin irodalomra évszázadain át tartó útjára. Augustinus nem metaforaként beszél a tejről, hanem az első emberi táplálék soha fel nem idézhető édes ízei után kutat élete számbavétele során és a „consolationes lactis humani-t” emlegeti.¹² A metafora mégis győzedelmesen halad tovább egymást követő nemzedékek szóhasználatában. Az ezredforduló táján egy késő ottókorai dómiskoláról szóló beszámolóban¹³ olvashatunk ismét a tejről, mely „nem vastag eledel”. Fontos pedig ez a forrás azért is, mert az elinduló magyar deákság európai útravalójáról is tájékoztat. A szerző, Walter, a speyeri dómiskola scholasticusa, azaz iskolamestere, iskolás éveiről számol be a hosszú poémában. Az iskoláskorba kerülésről ezt mondja: Ad flores apicum ductus sub pollice patrum / Hedulus ut dulci depulsus ab ubere matris / Gaudebam summas herbarum vellere cimas / Dulcia materno preponens gramina lacti / . . .¹⁴ Mint a következő sorokból (imbibit alphabetum notularum docta tenore . . .) és a kiadó Peter Vossen értelmezéséből megérthető, Walter itt a maga iskolakezdését, a betűkkel, az apexekkel (flores apicum) megismerkedését olyannak írja, mint mikor a kecskegida a szopást abbahagyva legelgetni kezd, a füveket kóstolgatja (dulcia materno praeponens gramina lacti . . .)¹⁵ A betűkkel ismerkedés azonban a középkori iskolázásban az éneklésbe való első bevezetéssel párosult. Ezért

⁷ Nyelvelméltár, 10, 212. 1.: 23–24.

⁸ Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern. (2) 1954, 146.

⁹ I. Kor. 3, 1–2.

¹⁰ I. Péter, 2, 2.

¹¹ Curtius: i. m. 303.

¹² Confessiones 1, 6. (Ed. Teubner, p. 5 : 11).

¹³ Peter Vossen: *Der Libellus Scolasticus des Walter von Speyer*. Berlin 1962.

¹⁴ Uo. p. 38 : 5–7.

¹⁵ L. ehhez Vossen kommentárját: i. m. 59–60.

Walter *Libellusa* is a tejmetaforával rokon képen mutatja be a zoltáros-könyvben a betűket, s azonnal az egyszerű dallamokat tanuló kisdeák újabb tudományát. Így szól ugyanis: „Nuda mihi clausas tribuit psalmodia mammas . . .”¹⁶ A tejmetafora tehát ez esetben azt a kisdiák állapotot illetheti, melyben az iskolás kor legelején álló kisfiú a betűket tanulgatja. S mert a középkor ábécés könyve a zoltároskönyv volt, az olvasáshoz azonnal hozzájárult a psalmodia, a zoltáréneklés. Mindez azonban még nem a deáki tudomány „vastag étele”, hanem csak kis gyermekeknek való könnyű szellemi táplálék: tej. Röviden: a tejmetaforával magyarázható sajtárdeáki állapot a régi magyar iskolázás kezdeti, elemi fokát jelöli.

A sajtárdeákok azonban a *Fortuna*-könyv szerint kámzsát viseltek. Mi volt hát a kámzsa, és miért viselte azt a kis iskolás? A *Nyelvtörténeti Szótár* szerint a kámzsa: alba, camisia, amictorium, [továbbá] camisol, Weste, Mieder.¹⁷ Ez utóbbi jelentésekről mindenki tudja, hogy mit tartson. De már az első háromhoz inkább hozzá kell szólnom, mert ezek egymás mellett nehezen állnak meg. Az alba a földig érő, hosszú vászonból (azaz: „gyolcsból”) készült liturgikus ing. Ennek rövidebb, általában térdig érő változata egy ing, aminek szűk, vagy bő ujjai vannak, s eszerint mondják rochetumnak, vagy superpelliceumnak;¹⁸ de lehet éppen ujj nélkül való, harang alakú nyakba vetett ruhadarab, minőt a régi Magyarország területének nagyobb egyházaiban még a XX. sz. derekán is viseltek. Ez utóbbi lenne a camisia? Az itáliai középlatin szó kétségkívül őse a kámzsának, de hogy a magyar származék szűkebb jelentésű sajátos terminusa volt deáksági szokásunknak, biztosan mondani nem tudnám. Az viszont bizonyos, hogy a *Szótár* által felhozott amictorium a jelentéscsoportba bele nem illik. Ez utóbbi szó ugyanis azt a kisebb vászon (régebben azért még hímzett) ruhadarabot jelöli, amit a miséző pap és a neki segédkező „félpapok”, azaz diákonusok ugyan az alba alatt viseltek, de olykor csuklya módjára a fejükre is húztak.¹⁹

Mindezeket mérlegelve azt kell mondanunk, hogy a kámzsa valamiféle liturgikus ing lehetett, mindazonáltal nem az albához, hanem a rövidebb változathoz, a rochetumhoz, vagy superpelliceumhoz hasonló. E feltevést úgy vélem erősíti a *Tihanyi-kódex* Gyertyaszentelő-napi prédikációjának ama részlete, mely egy Krisztus által végzett mennyei misét ír le. A sekrestyéből így indult a menet a főoltár eleibe: az segóstitéből el ky iőuenek ket zőuendők uisselő ifiak kamsaba őltőztettek, ezők kegek ualanak: zent Lőrinc es zent vinche. Ezek vtan iőnek uala: ket fel papok: ezők ket angalok ualanak. Vegre iőue . . . az pap Jézus Krisztus.²⁰ Minthogy pedig a két angyal, mint olyan félpap albát viselt, a két „szövéndők”, azaz fáklyát, vagy gyertyát vivő ifjú kamsába öltözködött, tehát nem albába, hanem ama rövidebb gyolcs ingbe, kámzsába. A kámzsa tehát liturgikus funkciókhoz szükséges ruhadarab. Egy újabb kérdés következik: Miért kell a sajtárdeák anyjának fia számára kámzsát varrni?

Amikor Oláh Miklós az Esztergomból elmenekült érseki iskolát Nagyszombatban egyesítette a városi (Szent Miklós-plébániai) iskolával, 1554-ben

¹⁶ Uo. p. 38 : 15.

¹⁷ *Nyelvtörténeti Szótár* II. 93.

¹⁸ *Richard Stapper: Grundriss der Liturgik. Münster/W. 1931, 223, 226.*

¹⁹ Uo. 222.

²⁰ *Tihanyi-kódex, 185. Nyelvelméltár VI., 80. l.: 30–35; a kámzsát viselő nagyobb diákokról Heltai is tud még: Kamsás locatosoc és circatoroc mennek meletec . . . (Háló 215): Nyelvtört. Szótár II. 93. (locatus: segédtanító, circator: felügyelő).*

új szervezeti szabályzatot készített a schola számára.²¹ Az erasmusi collegium trilingue (latin, görög, héber) eszménye is megvalósult az új humanista studiumban, de azért az iskolázás felismerhetően megőrizte a régi, Karoling-ottókori dómiskolai oktatás hagyományait. Oláh érsek maga is többször hivatkozik a régi szokásokra, melyek — úgy tűnik — egyaránt jelentettek esztergomi és nagyszombati tradíciókat. Így hivatkozik régi szokásra akkor is, amikor az iskolások öltözködését szabályozza. Előírja azt is, hogy „minden egyes tanuló már a fölvétel előtt köteles magának karinget (superpelliceum) csináltatni, hogy a karban (chorus) mindenki „in habitu” jelenhessék meg”.²² Az intézkedés teljesen beleillik abba az akkor már fél évezrednél régibb iskolázási hagyományba, mely a scholarist szerette „in schola et in choro existens”-nek látni.²³ De ugyanez a tradíció a lectura s a cantura kettős pillérére emelte a magyarországi deákosságot, s ennek a literatúrának kezdett részese lenni — mint Oláh Miklós szabályzata mondja — „a primo lacte” a „kámzsás” sajtárdeák.²⁴

A szó tehát a kis iskolást jelölte, aki éppen hogy belépett a literátusok, a deákosok ama nagy közösségébe, mely iskolázás, tudás, életpályája fokozatainak és változatosságának nagy gazdagságával egységbe fogta a sajtárdeákat, s „a cancellariost, az orzag deaciat.”²⁵ Vékony erecske volt e kis diák elkezdődő lecturája és canturája, de évek jártával már felnövekedhetett belőle amaz „ingens flumen litterarum”, mely hátán hordozta egész deákműveltségünket és a magyar renaissancet, nemkülönbben mint a középkori kultúrát és középkori költészetet. A deákosság e széles folyamán s annak merész gyorsaságú sodrásában pedig Kardos Tibor volt első kalauzunk.²⁶

²¹ *Békefi Remig*: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Budapest 1898 a szabályzatot *Frankl (Fraknói) Vilmos* adta ki először hiányosan: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest 1873, 323—328. *Békefi* kivonatos ismertetése részletesebb.

²² *Békefi*: i. m. 22.

²³ Erről az összefüggésről bővebben írtam: *Der Literat und seine Literatur. Zur Entstehungsfrage der gebildeten Laienschicht im mittelalterlichen Ungarn. Acta Litteraria Acad. Scient. Hung.* 10 (1968) 29—46; és: Ország „egyetem nélkül” — a magyarországi felsőoktatás a középkor végén; A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367—1967, Pécs 1968, 75—88.

²⁴ *Frankel (Fraknói)*: i. m. 326.

²⁵ *Nyelvtörténeti Szótár*, I., 487.

²⁶ *Kardos Tibor*: Deákműveltség és magyar renaissance, *Századok* 1939, 295—338, 449—491; uő.: *Középkori kultúra, középkori költészet, a magyar irodalom keletkezése.* Budapest é. n. (1941).